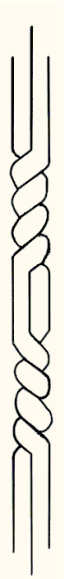

Misterele lui Mithra în Imperiul Roman în timpul secolului al patrulea d. Hr.

Valer-Dan CREMENE[*]

Abstract: Mithra is one of the most prosperous deities ever adored, from the Middle East to the northern region of Africa and the western lands of Europe. Although his roots reside in ancient Persia, he was also worshiped by the inhabitants of India, in the vedic and post-vedic eras. Originally a nocturnal god, he became a diurnal divinity, associated with the sun, empowered with high dignities: guardian of truth and protector of the army. Mithra was assumed by Roman soldiers, to bestow them the strength to defeat their enemies, given the fact that he was called Deus Sol invictus. Some emperors sustained the cult of the deity, like Diocletian, Maximian and Constantine Chlorus. But Constantine the Great brought paganism in a major decline. Even if Julian tried to revive pagan beliefs, two other emperors will give a final blow to Mithraism: Theodosius and Gratian. Regarding the cult,

[*] PhD candidate, Faculty of Orthodox Theology, "1st of December 1918" University, Alba Iulia.

the mysteries were organized in a cryptic manner. The adepts were obliged to keep the doctrine and the practices as a sacred secret. The temple (the mithraeum), carved in the undergrounds or in a cave, was an edifice split in two, the second portion sheltering the rites. There, a permanent fire was guarded by its priests all the time – as a symbol of the god, it was sacred by its nature. The mysteries of The undefeated Sun seem to have borrowed elements from other pagan conceptions, but the assertion of some certain scholars that claim Mithraism could have influenced Christianism is utterly not founded and the arguments that will be presented will pinpoint that this is the only viable conclusion.

Keywords: Sun, soldiers, cult, mithraeum, sacred, doctrine, Christianism.

1. Preliminarii: *Mithra* şi identitatea sa complexă

Mithra este una dintre cele mai de succes divinități adorate vreodată, începând din Orientul Mijlociu şi până în regiunea Africii nordice şi ținuturile vestice ale Europei (Iberia şi Marea Britanie). Deşi rădăcinile sale rezidă în Persia antică, el era de asemenea venerat de locuitorii din India, în epoca vedică şi în cea post-vedică. În religia iraniană antică, ocupa poziția secundă a panteonului[1], chiar şi întâia divinitate exaltându-l pentru rangul lui glorious, dându-ne impresia că ar fi (aproape) egali[2]. Omologul indian, *Mitra*, izolat, avea, de

[1] Emil Jurcan, *Lumea religioasă veche. Mesaje antice despre revelația pierdută*, Alba Iulia, Editura Reîntregirea, 2003, p. 242. Mai mult, la un moment dat, *Mithra* era chiar considerat doar un spirit inferior (unul dintre *yazatas*: "cei mai vrednici de sacrificii şi veneraţie"). Cf. Nicolae Achimescu, *Istoria şi filosofia religiei la popoarele antice*, ediția a II-a, Iaşi, 2000, p. 240, dar şi Albert Malet, *L'Antiquité*, Paris, Librairie Hachette et Cie, 1917, p. 119.

[2] Mircea Eliade, *Istoria credințelor şi ideilor religioase*, vol. 1, trad. de Cezar Baltag, Iaşi, Polirom, 2011, p. 290. Mithra e acreditat şi ca demiurg (al doilea zeu al creației). Vezi: Helmer Ringgren, Åke V. Ström, *Les religions du monde*, traduit de l'allemand par René Jouan, Paris, Payot, 1960, p. 171. Într-

asemenea, un rol secundar, prin urmare, textele sacre i-au dedicat un imn singular (comp. *Rig-Veda* III, 59), dar, totuşi, asociat cu o altă divinitate esențială, el era perceput ca o articulare definitorie a autorității sau a suveranității divine[3].

Conform relatărilor mitologice, locul lui de naştere a fost o peşteră (o stâncă), de unde s-a înălțat la cer[4]. Inițial un zeu nocturn (având stelele ca ochi atotvăzători[5]), a devenit în cele din urmă o divinitate diurnă, asociată cu soarele (identificat de către poporul indian cu ochiul său, simbol al vigilenței, echivalent al capacității sale de a vedea totul), focul şi Lumina, înzestrată cu o mie de urechi şi zece mii de ochi (simbolizând omnisciența sa şi iar capacitatea de a vedea orice)[6], acreditată ca izvor al întregii abundențe terestre mandatară a unor înalte demnități – fiind unul din monarhii universului, Domn şi gardian al Adevărului, custode al ordinii cosmice şi umane[7] (care încorpora pacea, bunăvoința, atributele judiciare şi sacerdotale în

un anume sens, el îl depăşea în strălucire pe întâiul zeu, în calitate de figură eroică ori campion al dreptății, ce aducea biruința în cauzele bune. Cf. George Foot Moore, *History of religions*, vol. I, Edinburgh, T. & T. Clark, 1937, p. 373.

[3] Mircea Eliade, *op. cit.*, p. 189. Astfel, el era unul dintre *Adytias* (Suverani), numiți "cei doi regi". Vezi: H. Ringgren, Å. V. Ström, *op. cit.*, p. 193. De altfel, atributele regalității umane, în tradițiile indo-iraniene, erau corelate cu cele divine, expuse în continuare. Cf. E. O. James, *Mythes et Rites dans le Proche-Orient ancien*, traduit de l'anglais par René Jouan, Paris, Payot, 1960, p. 107.

[4] Emil Jurcan, *op. cit.*, p. 243. Actul ar indica maiestatea sa divină, în sensul că el ar fi superior creației, simbolizate de acea peşteră. Cf. Giovanni Filoramo (coord.), *Religiile antice*, vol. I, trad. de Samaranda Scriitoru şi Cornelia Dumitru, Iaşi, Polirom, 2008, p. 414.

[5] Helmer Ringgren, Åke V. Ström, *op. cit.*, p. 171.

[6] În acest sens, imnul *Yašt* (7. 10) îl aclamă ca fiind cel "neadormit, [etern] veghetor". Cf. Samuel Noah Kramer (editor), *Mythologies of the ancient world*, with introduction by Samuel Noah Kramer, Garden City, New York, Doubldeday & Company, 1961, p. 347.

[7] Primind adorarea cuvenită demnității lui, el călătorea într-un car tras de 2 cai albi. Vezi Mircea Eliade, *op. cit.*, p. 290.

concepțiile antice indo-persane[8]), stăpân al destinului (prin titlul de *baga – distribuitor*)[9], suveran al victoriei în război (urmărindu-şi inamicii până la moarte)[10].

Se pare că locuitorii din provinciile orientale ale Imperiului Roman ce îl adorau pe Mithra (*Mihr*) îl concepeau şi ca pe un Răscumpărător eshatologic, care va dobândi victoria finală asupra răului, dar, în acelaşi timp, ei credeau că el se poate întrupa într-o formă umană. În consecință, aceştia îl aşteptau ca pe un rege care să acționeze împotriva stăpânirii romane. Conform tradiției, magii se adunau în fiecare an pe un munte (probabil la centrul lor), să aştepte această naştere a Salvatorului, pe care o stea trebuia să o anunțe şi care urma să aibă loc într-o peşteră[11].

În ceea ce priveşte numele său, atât termenul iranian *Mithra*, cât şi cel vedic *Mitra*, dețin semnificația de "contract, acord, legământ" şi "fidelitate" (personificat[-ă], desigur), semantica lui subliniind faptul că zeul susținea viața socială, comunitară[12]. Într-adevăr, potrivit convingerilor, el era cel ce îi făcea pe oameni să se angajeze cu uşurință în diferite înțelegeri şi să îşi onoreze promisiunile (pactele) încheiate, fiind "un arbitru incoruptibil şi garant al cuvântului dat" în acele acorduri[13].

În cele din urmă, ajungem şi la Mithra din preocuparea noastră majoră, cea a misterelor îmbrățişate de către Imperiul Roman.

---

[8] Cf. *Ibidem*, p. 189; N. Achimescu, *op. cit.*, p. 240. Tradițiile indo-iraniene îl concep şi ca *Judecător al morților*. Comp., de pildă, E. O. James, *Mythes et Rites...*, p. 227.

[9] Helmer Ringgren, Åke V. Ström, *Les religions du monde*, p. 171.

[10] Cf. Emil Jurcan, *op. cit.*, p. 242, E. O. James, *op. cit.*, p. 109 şi Mircea Eliade, *op. cit.*, p. 291. Înarmat cu măciuca sa (*vazra*), el era foarte dur cu demonii (*daēva*) şi trădătorii. Războiul său era deci împotriva răului integral, adică a: întunericului, minciunilor, ignoranței şi demonilor. Vezi Nicolae Achimescu, *op. cit.*, p. 359.

[11] H. Ringgren, Å. V. Ström, *op. cit.*, p. 177-178. Vom dezbate acest subiect ulterior.

[12] Cf. M. Eliade, *op. cit.*, p. 189, 291; H. Ringgren, Å. Ström, *op. cit.*, p. 171, 193; E. Jurcan, *op. cit.*, p. 242.

[13] Comp. Nicolae Achimescu, *op. cit.*, p. 240.

Comparativ cu omologul său vedic şi avestic, acesta a avut unele prerogative diferite sau mai bine zis un alt statut. Aşa cum afirma Charles Autran, acesta avea legături palide cu cel oriental: "Mithra din misterele mithraice mediteraneene nu are decât legături foarte slabe cu acel Mithra grandios, dar foarte şters, din Veda şi Avesta"[14]. În fapt, Mithra adoptat de către romani deținea o statură impozantă, care evidenția conotații demiurgice şi soteriologice[15].

2. Condiția lui Mithra în Imperiul Roman – aspecte religioase şi politice

Romanii au avut primul contact cu zeul războinic în Asia Mică (mai exact în Frigia), adus acolo de perşi. Dacă în termenii religiilor indo-iraniene, cultul lui nu a egalat înaltele sale atribute, *misterele lui Mithra*, în mod separat de acestea, au început cucerirea unui vast imperiu. Datorită unor categorii esențiale – soldați, meşteşugari şi negustori – cultul mitraic s-a răspândit uşor şi rapid prin toate regiunile imperiale (rămase): în zonele centrale (Dacia, Pannonia, Germania), în provinciile vestice (Galia, Britania, Spania) şi chiar în teritoriul african. Astfel, devenind foarte popular printre romani, în special în rândul soldaților, foarte ataşați de el, cultul de mistere al lui Mithra şi-a câştigat un loc de prim rang în inima lumii păgâne romane. Unii împărați au aderat pe deplin la el, acceptând chiar să fie inițiați în "arta" acestei religii secrete[16].

[14] Charles Autran, *Mithra, Zoroastru şi istoria ariană a creştinismului*, Oradea, Ed. Antet, 1995, p. 21 apud Emil Jurcan, *op. cit.*, p. 242, n. 88. În privința spațiului Indiei, situația a evoluat în această manieră din cauză că măreția zeului ca "personaj" vedic a fost surclasată de morala impusă de "proiecția" sa. Vezi: George F. Moore, *History of religions*, p. 251.

[15] Cf. Nicolae Achimescu, *op. cit.*, p. 240.

[16] Nicolae Achimescu, *op. cit.*, p. 359. Uneori, actul lor a fost imitat şi de nobilii romani.

Misterele lui Mithra au fost în mare vogă încă din primul veac al erei noastre[17], mai ales în rândul soldaților[18]. Motivul este, desigur, lesne de înțeles: cei mai mulți dintre ei se aflau în mare parte a timpului în forturi, în unitățile de la frontiere ori chiar în focul confruntărilor armate, iar Mithra era perceput ca un zeu suprem al războiului, a cărui victorie era prin definiție asigurată, fiind considerat invincibil, de altfel, nomenclatura lui chiar proclamându-i această abilitate atât de căutată printre practicanții artelor militare – de aceea a fost rapid adoptat – ca *Deus Sol invinctus* (*Zeul Soare neînvins*). Consecvent, având amenințarea bătăliilor drept iminență certă, începând cu soldații şi până la ofițeri, membrii armatei imperiale romane îşi exprimau dorința de a obține favorurile acestei divinități "imbatabile" şi, astfel, năzuiau ca puterea de a-şi domina oponenții în luptă şi, implicit victoria, să le fie la îndemână. Sigur, nădejdea lor principală era de a reveni întâi teferi de pe câmpul de luptă şi, apoi, dacă era posibil, având şi victoria de partea lor[19].

Transferul acestei divinități războinice primite astfel de soldații romani s-a putut împlini şi grație încă unui aspect esențial, împrumutat probabil tot din cultura iraniană antică (respectiv din confreriile masculine iraniene), care s-a pliat perfect configurației şi disciplinei lor: organizarea. Misterele mitraice prezentau un caracter militar, inițierea în mişcarea religioasă comportând un "jurământ de fidelitate față de drapel", unele teste care evidențiau cutezanța bărbătească şi furnizarea unei săbii. De altfel, chiar şi unele grade inițiatice (în marea lor majoritate tot de inspirație iraniană)[20] exprimau tot accente războinice

[17] Totuși, mitraismul nu a cucerit aria apuseană a imperiului decât spre finalul veacului I d. Hr., primele sale temple din Roma datând din timpul lui Traian şi Hadrian. Cf. George Foot Moore, *History of religions*, p. 593.

[18] Aceştia au constituit principalul factor de rapidă propagare a religiei, prin deplasarea unităților antrenate în diverse provincii înspre zonele supuse războiului, prin transferul ofițerilor promovați şi eliberarea din funcție a veteranilor, deveniți colonişti; li se alătură sclavii aduşi din piețele de "specialitate" ori din cuceririle orientale, în occident, care ar fi exercitat, prin oficiile ocupate în timp, o influență considerabilă. Vezi *ibidem*, p. 593-594.

[19] Cf. Emil Jurcan, *op. cit.*, p. 193.

[20] H. Ringgren, Å. V. Ström, *Les religions du monde*, p. 332.

(de pildă: *Corbul*, *Soldatul*, *Leul*). Prin urmare, pare destul de greu de crezut ori de acceptat că, oricât ar fi fost de implicați în actul religios sau în căutarea mai asiduă a Sacrului prin religiile de mistere, imperatorii nu au "explorat" la maximum aceşti factori extrem de avantajoşi, mai mult sau mai puțin conştient şi nu neapărat în sensul negativ. Sigur că forțele armate le erau relativ fidele (cu excepțiile de rigoare), mai ales că, adeseori, ei chiar proveneau din rangurile lor, însă dimensiunea războinică prin excelență a mitraismului impunea supunere față de împărat (respectiv față de ordinul militar), atât prin însemnătatea sa eminamente religioasă (*Mithra = legământ, fidelitate*)[21], cât şi prin latura lui misterioasă şi extrem de atractivă pentru soldați.

Perioada cea mai propice răspândirii cultului mitraic a fost era dinastiei flaviene (69 – 96). În acest interval de timp, religia de mistere a lui Mithra a cunoscut o apreciere cu mult superioară tuturor cultelor exotice, drept probă incontestabilă rămânând multitudinea monumentelor sale atât de larg răsfirate pe toată suprafața apuseană a imperiului. Aceasta se datorează în mod cert caracteristicilor deosebite ale edificiilor şi ale distribuției lor, rațiuni aproape exclusive pentru care construcțiile au reuşit să evite distrugerea, pe când altele au dispărut. Sigur că, în momentul în care acest detaliu favorabil (caracterizat ca "accidental") se datorează unei încuviințări depline, nu se poate pune la îndoială că ascensiunea acestei religii în răstimpul a două secole a reprezentat "unul din cele mai notabile fenomene ale epocii"[22].

În privința atitudinii împăraților din veacul al IV-lea față de mitraism, pozițiile au fost împărțite, atât din punct de vedere al cantitativului, cât şi din optica primordială, cea calitativă. Astfel că, atât mari prigonitori ai creştinilor, cum au fost Dioclețian, Galeriu şi Maximian, cât şi îngăduitorul Constantius Chlorus s-au numărat printre susținătorii misterelor lui Mithra. De altfel, Dioclețian a proclamat într-

[21] La acest aspect se adăuga, bineînțeles, divinizarea împăratului (tot cu un efect relativ asupra trupelor).
[22] George Foot Moore, *op. cit.*, p. 593.

o manieră oficială recunoaşterea lui Mithra ca protector al imperiului restaurat şi, în 307, alături de Galeriu, Liciniu şi de Constantius, chiar a edificat un templu în onoarea zeului războinic într-o locaţie strategică situată pe malul dunărean sudic (în Austria de azi), numită *Carnutum* (fort cheie pentru legiunile romane de la frontieră), inscripţionând acolo un mesaj adecvat staturii impunătoare a divinităţii: "*Dio, soli invicto Mithrae fautori imperii*" (*Zeul soare neînvins Mithra, protectorul imperiului*)[23]. Situaţia mitraismului se va modifica, apoi, odată cu venirea la guvernare a lui Constantin, fiul lui Constantius.

Împăratul Constantin, înainte de convertire, concepea Soarele ca reprezentarea perfectă a Divinului. Astfel, cezarul fiind un adept al cultului solar, aflăm astrul vieţii pe numeroase monede, monumente şi inscripţii ale acelei perioade[24]. După convertire, tactul ori prudenţa de ordin politic adoptată de marele Constantin a determinat o atitudine oarecum echidistantă faţă de convingerile religioase agreate în imperiu, el instituind prin libertatea de exprimare a cultelor un principiu de guvernare esenţial după care s-a călăuzit. Astfel, alături de înălţarea edificiilor de cult creştine pe care le susţinea generos, el îngăduia şi construcţia templelor păgâne[25] (ori existenţa celor ridicate deja). Desigur, cultul misterelor lui Mithra a putut să-şi exercite riturile nestingherit în continuare, însă, datorită faptului că împăratul manifesta o predilecţie faţă de religia creştinilor, net superioară tuturor credinţelor păgâne, în mod firesc, aria păgânismului a intrat invariabil pe o pantă descendentă, într-un declin accentuat.

Fiii marelui Constantin, Constantius şi Constans, au emis un edict în 341prin care închideau templele şi interziceau sacrificiile, mesajul fiind clar: "*Cesset superstitio sacrificiorum aboleatur insania*" (*Încetaţi superstiţia sacrificiului pentru a sfârşi nebunia*). Aproape că nu mai e nevoie să adăugăm că un astfel de act legislativ nu putea fi dus

[23] Cf. Emil Jurcan, *op. cit.*, p. 188; Franz Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, troisième édition revue, Paris, Librairie Leroux, 1929, p. 234. Acest autor îi reţine doar pe primii trei ca fondatori.
[24] Mircea Eliade, *op. cit.*, vol. 2, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1986, p. 397.
[25] Albert Malet, *L'Antiquité*, p. 424.

la îndeplinire (în condițiile de atunci) în mod forțat şi, probabil, nici nu s-au făcut demersuri foarte convingătoare spre a fi pus în aplicare. Însă, această acțiune a servit maniera în care s-a proclamat noul spirit ce domnea în imperiul roman în perioada respectivă[26].

Ulterior, nepotul lui Constantin, Iulian, deşi creştin din fragedă copilărie, a inițiat, într-o tentativă unică, o operă foarte ambițioasă, de restaurare a lumii păgâne. Întors de la studiile din Atena cu prilejul unor războaie civile, el a întors spatele Creştinismului, abjurând credința "Galileenilor". În acelaşi timp, ca replică, acesta a adoptat cultul misterelor mitraice, a redeschis templele abandonate şi a poruncit reluarea ceremoniilor vechiului cult păgân. Cu toate acestea, măsurile sale au avut un efect extrem de palid, resimțindu-se pentru un interval de timp restrâns, având în vedere că a şi murit la puțin timp după inițierea "grandiosului" său proiect de reînviere a păgânismului[27].

O atitudine fermă şi cu impact definitiv asupra misterelor lui Mithra l-au avut împărații Theodosie şi Grațian. Grațian, în 382, a dispus confiscarea bunurilor aflate în posesia templelor şi a retras drepturile financiare şi imunitare acordate sacerdoților religiei romane de stat, astfel că vechile religii au rămas în sprijinul sectorului privat (care a şi acționat în consecință)[28]. Theodosie a impus creştinismul în calitate de religie oficială, unică, a statului roman. În anul anul 391, el a început să acționeze în mod direct şi dur contra păgânilor. Astfel, a interzis efectiv frecventarea templelor edificate în cinstea zeilor şi, un an mai târziu, a fost oprită, printr-un edict, adorarea idolilor. Acest moment a fost marcat prin închiderea marilor temple ale cultelor păgâne[29]. Practic, intervenția celor doi împărați eminamente creştini a pecetluit lovitura de grație dată în inima mitraismului – majoritatea

[26] George Foot Moore, *op. cit.*, p. 601.
[27] Albert Malet, *op. cit.*, p. 428.
[28] George Foot Moore, *op. cit.*, p. 601.
[29] Albert Malet, *op. cit.*, p. 429.

templelor (*mithraeumurilor*) vor fi ori dărâmate, ori preschimbate în basilici ale creştinilor[30].

Bineînţeles, victoria creştinismului nu a fost exclusiv garantată de mediul politic prielnic şi de aceea considerăm necesară o incursiune cognitivă mai detaliată în cultul şi concepţiile religiei de mistere a lui Mithra, credinţă ce a concurat, timp de patru veacuri, cu religia creştină.

3. Cultul mithraismului: organizare şi desfăşurare

Misterele lui Mithra erau organizate într-o manieră *criptică*. Adepţii (exclusiv bărbaţi)[31] se obligau să păstreze doctrina şi practicile ca pe un secret sacru (fiind impusă aşa-numita *disciplina arcana*). Cultul se desfăşura în interiorul unor sanctuare (spaţiile de închinare fiind denumite *spellæa*: *grote*), plasate în mici încăperi, nişte celule subterane, accesul din partea superioară, a *vestibulului* aflat la suprafaţa pământului, fiind realizat prin intermediul unor scări care coborau spre grotă. În interior, *criptele* erau prevăzute cu băncuţe din piatră pe laterale, iar în partea opusă intrării (într-o absidă ori firidă) era un altar (un monument în relief), întruchipându-l pe Mithra sacrificând taurul, precum şi reprezentări ale altor divinităţi asociate lui[32]. Un foc permanent era păstrat şi păzit aici de sacerdoţii mitraişti, fiind conceput ca divin[33] prin natura sa, ca manifestare a zeului.

Pe părţile laterale încăperea era prevăzută cu nişte podiumuri, pe care adepţii cultului urcau pentru a îngenunchea, iar în centrul sălii era

---

[30] Emil Jurcan, *op. cit.*, p. 188-189. Un monument elocvent în acest sens rămâne biserica San Clemente, situată în proximitatea Colosseumului (cf. *ibidem*, p. 189, n. 67).

[31] Porfirie aminteşte de nişte *leoaice* (corespunzând *leilor* din ierarhia mitraică), iar Tertulian despre unele *virgines* (fecioare), dar inscripţiile nu pomenesc nimic despre ele. Probabil se numărau printre adoratoarele *Marii Mame*, fiicele şi soţiile mitraiştilor fiind "dependente" de cultul ei, templele sale situându-se adesea aproape de *mithraeumuri*. Cf. George F. Moore, *History of religions*, p. 599-600.

[32] *Ibidem*, p. 594. Reprezentările cuprindeau şi o serie de ciudăţenii, pe care specialiştii nu ştiu exact nici azi cum să le interpreteze (cf. *ibidem*, p. 594-595).

[33] Franz Cumont, *Les religions orientales...*, p. 227. Nici măcar cu respiraţia nu aveau voie să-i stingă flacăra.

un culoar amplu unde, în general, erau prezente două jertfelnice. În mai multe locații, s-au găsit imagini de cult rotative. Probabil, se crea o ambianță deosebită prin intermediul unor dispozitive speciale de iluminat. La această ambianță aparte poate contribuia şi alt aspect esențial: templele erau relativ mici. Practic, cel mai încăpător putea găzdui cu greu o sută de oameni. În momentul depăşirii limitei de adepți pe care spațiul îi putea adăposti, se mai construia un templu[34]. În fine, după toate aparențele, misterele lui Mithra aveau caracterul unei secte[35].

Mitraismul implica şapte grade inițiatice, denumirile ataşate celor care se angajau în aceste trepte deținând un conținut mistic. În prima etapă neofitul era considerat drept un *Corb* (*Corax*), conceput ca emisar al soarelui, grad acordat în mod uzual copiilor. Urma treapta a doua, cea de *Ocult* (*Κρύφιος*), în care se încadrau tinerii, bărbații în devenire (apelativul este datorat faptului că, la întruniri, ei erau ascunşi percepției celorlalți prin intermediul unei perdele). Etapa a treia îl consacra pe novice ca *Soldat* (*Miles*), deoarece el trecea printr-o nouă inițiere marcată de purtarea unei cununi ceremoniale şi o pecetluire a frunții, urmând modelul zeului său. Al patrulea grad era acela de *Leu* (*Leo*), când inițiatul, drept simbol al virtuții, primea să guste nişte miere; apologetul Tertulian aminteşte de cei din acest stadiu, menționându-i ca "leii lui Mithra" (*Adversus Marcionem* 1, 13)[36]. Primele trei trepte par să comporte sensul unui noviciat, abia cel aflat în rangul de Leu având permisiunea de a participa în mod plenar în cult. Treptele superioare de inițiere erau *Persul* (*Persa*), grad ce indica în mod deosebit proveniența cultului, Persia fiind țara antică unde soarele deținea cel mai reprezentativ cult; *Curierul Soarelui* (*Ἡλιοδρόμος*), înfățişat ca un războinic al soarelui, care dirija carul lui Mithra şi *Părintele* (*Pater*), rangul ultim din itinerariul inițiatic, stare definită prin calitatea "de a fi cu Mithra în cer". Conducătorul ierarhiei dintr-un oraş

[34] Sunt identificate 5 astfel de temple în *Ostia*, 4 în *Carnutum* şi alte 3 în *Heddernheim*. Cf. G. F. Moore, *op. cit.*, p. 594.
[35] H. Ringgren, Å. V. Ström, *Les religions du monde*, p. 333.
[36] Emil Jurcan, *op. cit.*, p. 191, n. 73.

era, foarte probabil de maniera unui episcop ori patriarh, *Părintele părinților*[37].

Pretendenții se pregăteau prin abstinență şi acte purificatoare; în sine, inițierea punea la încercare două virtuți esențiale pentru natura mitraismului – curajul şi forța aderentului. Astfel, candidații experiau două probe. Prima le testa rezistența, prin supunerea la foame prelungită şi drumeții extenuante. Partea secundă, evocată prin apelativul *ceremoniile sângeroase*, viza potențialul combativ, războinic: inițial, confruntările erau caracterizate de o violență severă, putând conduce şi la moarte, ulterior, însă, vor păstra doar dimensiunea mistică a luptei[38]. Foarte interesant, unele reprezentări îi reliefează pe adepții cultului în ipostaze deosebite – probabil, ca o reminiscență a unui cult de factură barbară – purtând diverse măşti conforme gradului: cu trăsături de corb ori leu, costumați asemeni unui pers ori pregătiți de luptă ca un soldat. Acest tip de expresie rituală era încadrată fie în testele de inițiere, fie în oficiul divin[39].

Sacerdoțiul era (în general) apanajul exclusiv al demnității de *Părinte*. Alături de întâia îndatorire, de a păzi focul sacru din altar, preotul slujitor era obligat să oficieze cele trei servicii (rugăciuni) în cinstea soarelui (în cele trei momente principale ale zilei), fiindcă "Focul Nemuritor din ceruri", Soarele, trebuia adorat corespunzător, reprezentând chiar personificarea lui Mithra[40]. De asemenea, cultul implica şi acte de purificare (libațiuni), precum şi lecturi sacre din sulurile în care erau cuprinse diverse rugăciuni închinate astrului binefăcător[41]. Un loc central în exprimările sacre îl ocupa sacrificiul

[37] Cf. *ibidem*, p. 192; G. F. Moore, *op. cit.*, p. 595. Gradele pot fi "comprimate", reduse la trei (*novice*, *inițiat*, *părinte*), cifră pe care o vehiculează unele surse (Emil Jurcan, *op. cit.*, p. 191, n. 71).

[38] Vezi: Emil Jurcan, *op. cit.*, p. 192; G. F. Moore, *ibidem*.

[39] G. F. Moore, *op. cit.*, p. 595-596.

[40] Will Durant, *Histoire de la civilisation*, vol. II, traduction de Charles Mourey, Paris, Payot, 1937, p. 89.

[41] Emil Jurcan, *op. cit.*, p. 190. Cf. şi Franz Cumont, *op. cit.*, p. 227. Rugăciunile se intonau (se cântau).

taurului, urmând exemplul zeului adorat, din reprezentările sale[42]. Actul comporta semnificaţii demiurgice şi soteriologice, menţinând ideea personajului răscumpărător din antica religie persană. Grăsimea animalului sacrificat se adăuga în băutura sacră cu funcţie euharistică (*haoma*). Comportând şi sensul biruinţei în confruntările militare, sacrificiul era mai mult înfăptuit de acei soldaţi ce urmau să se avânte în război[43].

În aceasta a constat avantajul lui: spre deosebire de alte culte, mistraismul s-a impus printr-o "ofertă" spirituală superioară ca experienţă liturgică, misterele lui Mithra constituind o excepţie în categoria religiilor de acest profil (inferioare din perspectiva conţinuturilor ritualice), "tezaurul" său liturgic fiind unul de o condiţie atractivă pentru lumea romană păgână de atunci[44]. Elementele de profil euharistic, pâinea şi lichidul sacru (acea mixtură de origine indo-iraniană), îi confereau iniţiatului putere, înţelepciune şi o condiţie eternă sublimă, deificându-l. Transfigurarea adoratorului transpare încă din obscurele texte ale aşa-numitei *Liturghii a lui Mithra*: "Astăzi, renăscut prin Tine, făcut nemuritor întru miriade..."; "Născut din nou spre a renaşte în această naştere creatoare a Vieţii..."[45].

În fine, săptămâna era dedicată integral adorării deităţilor vremii, după tiparul preluat din religia elenă, fiecare zi având un anume zeu protector care trebuia adorat corespunzător. Duminica era oferită în mod deplin astrului luminos, fiind considerată prin definiţie ziua sa de sărbătoare: *Dies Solis*. Aspectul i-a condus pe mulţi autori spre concluzia greşită că această zi de prăznuire a divinităţii supreme ar fi fost preluată de creştini. Parcă intenţionat se şterge din vedere

[42] Mircea Eliade, *op. cit.*, vol. 2, p. 272: În sens anastasic, sângele cald al victimei picura pe capul *mystului* (iniţiatului), într-un şanţ.
[43] În: Emil Jurcan, *op. cit.*, p. 193.
[44] Gustave Belot, Marie Hollebecque, J. Toutain, Charles Guignebert et Adolphe Lods, *Dieux et religions*, Paris, F. Rieder et Cie, 1926, p. 87.
[45] Mircea Eliade, *op. cit.*, vol. 2, p. 273. Informaţii suplimentare despre acest oficiu aflăm la: Kimberly B. Stratton, *The Mithras Liturgy and Sepher Ha-Razim*, în Richard Valantasis (editor), "Religions of late Antiquity in practice", Princeton and Oxford, Princeton University Press, 2000, p. 303-314.

amănuntul esențial: Duminica este ziua Învierii (fapt subliniat în mod repetat de către textele Scripturii care consemnează evenimentul[46]: de pildă, Mt. 28, 1; Lc. 24, 1), de aceea ea devine ziua dintâi, cea mai sfântă pentru creştini.

4. Mithraismul şi Creştinismul, o rivalitate binevenită

Teza lui Ernest Renan, anume că dacă prin prisma unei catastrofe naturale (o maladie de o eficiență teribilă în privința mortalității) expansivitatea Creştinismului din aceeaşi epocă ar fi fost stopată subit, lumea de astăzi ar avea altă configurație religioasă, una de tip mitraist[47], rămâne o formulare teoretică forțată, cu siguranță exagerată. Cu toate acestea, realitatea că pe o arie geografică foarte extinsă mitraismul a constituit cel mai puternic rival al religiei creştine este un fapt incontestabil[48]. În consecință, se impune să urmărim acele puncte ce "obiectează" împotriva creştinismului, în sensul unei aşa-zise influențe din partea misterelor mitraice.

Conform mitologiei mitraice, zeul s-a născut dintr-o stâncă, în interiorul unei peşteri. Adăugăm că purta doar o căciulă, cu specific frigian[49], indicând proveniența cultului de mistere. Diferența principială constă în faptul că Mithra s-a înălțat la cer imediat după naştere, în timp ce Mântuitorul a rămas în lume, asumându-Şi omenitatea şi restaurând-o, iar prezența Sa tainică e tot una reală, chiar şi după Înălțarea Sa (cf. Mt. 28, 20). Apoi, faptul că exista şi o credință într-o iminentă întrupare a zeului în chipul unui rege cu atribute soteriologice, naştere prevestită de o stea şi aşteptată de magi, pe care unii autori o identifică prin aceste detalii cu naşterea Mântuitorului, mai ales prin prezența acestor experți în astronomie (cf. Mt. 2, 2), nu implică în mod necesar identificarea lui Mithra cu Hristos ori vreo influență a mitraismului asupra creştinismului. Poate fi doar o expresie a unei aşteptări mesianice îmbrăcând mantia unui naționalism religios ori doar o similitudine de

[46] Emil Jurcan, *op. cit.*, p. 190.
[47] Franz Cumont, *Les religions orientales...*, p. 251.
[48] George Foot Moore, *op. cit.*, p. 593.
[49] Emilian Vasilescu, *Istoria religiilor*, ed. a III-a, Bucureşti, Ed. Didactică şi Pedagogică, 1998, p. 309.

natură superficială sau purtând pecetea unei reminiscențe revelaționale. În ultimă instanță, magii din Orient consemnați de Evanghelist au fost atrași tainic de steaua neobișnuită, dar puteau foarte bine cunoaște unele aspecte despre venirea lui Hristos și din profețiile veterotestamentare.

Relaționat de acest aspect, unii autori cred că sărbătoarea Crăciunului și-ar datora existența, respectiv originea, unei sărbători solare care celebra la solstițiul de iarnă, aproximativ în data de 22 decembrie, augmentarea zilei și victoria soarelui asupra inamicilor săi. De asemenea, împăratul Aurelian a instituit cultul unui zeu solar palmyrian, ca zeitate supremă a imperiului, a cărui zi festivă, supranumită *Natalis Invicti*, a fost fixată la 25 Decembrie. Aceasta a devenit, puțin câte puțin, o celebrare a cultului mitraic și ulterior, potrivit acestei viziuni, ea ar fi fost preluată ori absorbită de Creștinism[50]. Bineînțeles, nașterea Domnului credem a se fi petrecut iarna, prin prisma precizărilor de ordin istoric ale Sfântului Evanghelist Luca: când recensământul organizat la dispoziția cezarului Octavian, în timpul guvernării lui Quirinius în Siria (Lc. 2, 1-2), era în derulare în Palestina, informațiile fiind confirmate și dezvoltate de istoricii bisericești ai primelor secole. Sigur că alegerea acestei date a putut primi și o semnificație religioasă bine direcționată: suprimarea tuturor celebrărilor păgâne din această perioadă[51], învinse de creștinism, pentru a îndrepta atenția credincioșilor exclusiv spre Hristos.

Sub aspect imagistic, Mithra era portretizat ca un zeu tânăr de o aleasă frumusețe, purtând pe cap o aureolă mare, simbolizând antica sa identificare cu soarele[52]. Ca amănunt extrem de interesant menționăm că, totuși, cugetarea religioasă a antichității iraniene nu l-a identificat inițial (încă de la început) cu astrul solar, Mithra fiind perceput ca "primul … zeu care să se apropie … în fața nemuritorului iute-încălecat soare"[53]. De altfel, chiar reprezentările sale fac o distincție între el și

[50] Will Durant, *op. cit.*, p. 91.
[51] Vezi: Emil Jurcan, *op. cit.*, p. 190-191.
[52] Will Durant, *op. cit.*, p. 91.
[53] Imnul *Yašt* (10. 13), în: Samuel Noah Kramer (editor), *Mythologies of the ancient world*, p. 347-348.

zeul soare. În schimb, din eternitate, Hristos este "Soarele Cel mai înainte de soare", aşa cum Îl slăveşte expresivul icos al minunatei Utrenii din noaptea Învierii[54], ori, dacă e să menţionăm şi alte sintagme patristice, *Soarele Adevărat – Sol Verus* (în exprimarea Sfântului Ciprian al Cartaginei) şi *Soarele Nostru Nou – Sol Novus Noster* (apelând termenii laudativi ai Sfântului Ambrozie de Mediolanum)[55]. În privinţa reprezentării Domnului, Cel "împodobit ... cu frumuseţea mai mult decât fiii oamenilor" (cf. Ps. 44, 3) este redat şi în calitate de copil şi ca adult, însă nimbul pe care-L poartă este mereu cruciform, ca simbol al Jertfei prin care a apus, spre a răsări frumos, mântuind omenitatea căzută.

Mithra din misterele mediteraneene, constituie, de fapt, rezultanta unui proces sincretist. Astfel că raportul lui cu lumina, apariţia oceanului (*Apam Napāt*) în reprezentările mitraiste, termenul de ordin tehnic *Persan* (*Persa*), indicând una din treptele iniţiatice din cadrul misterelor, adoptarea conceptului *nama* (*omagiu*) pentru o formulă ritualică sunt argumente care probează originea evident iraniană a mitraismului, însă există şi elemente străine substratului originar, ce nu pot fi complet identificate în tradiţiile iraniene, decât parţial şi indirect. O astfel de componentă este sacrificarea taurului primordial, prin două menţiuni: faptul că animalul ejaculează în clipa morţii lui şi încolţirea porumbului, din coada victimei[56]. Există şi alte componente străine de forma originară a cultului. Întâi, precizăm elementele preluate din Asia occidentală, ca identificarea sa cu soarele, fiind în moda timpului ca zeii războinici să absoarbă demnitatea solară şi atributul invincibilităţii. Apoi, indicăm nişte elemente de sorginte caldeană: cifra şapte a gradelor iniţiatice trădează influenţe ale sistemului astrologic, semnele zodiacale sunt redate pe monumentele mitraice, chiar şi serviciul divin reţine poate urme ale acestor tendinţe. De asemenea, spiritele *Cautes* şi *Cautopates*, asociate lui Mithra în

[54] Cf. *Penticostarul*, Bucureşti, EIBMBOR, 1999, p. 18-19. Sigur, *Soarele* e un leitmotiv al Canonului.
[55] George F. Moore, *op. cit.*, p. 579.
[56] Samuel Noah Kramer (editor), *op. cit.*, p. 348-349. Ambele indică fertilitatea datorată actului sacrificial.

scena sacrificiului sacru, ar putea fi încadrate în tipologia *Somnului* şi *Morţii* din mitologia elenă[57], iar animalele din acelaşi episod, ce deţin conotaţii malefice (şarpele şi scorpionul)[58], nu sunt adecvate restaurării universale. În sfârşit, amintim şi de acele reminiscenţe barbare, exprimate prin măştile purtate de membrii cultului în unele momente esenţiale[59].

De altfel, capturarea şi actul uciderii taurului sacru, acţiune care determină apariţia tuturor fiarelor şi plantelor utile ocupa un loc central în cugetarea mitraistă. Această punere în scenă a sacrificării sacre amintea de riturile sărbătorii iraniene antice a Anului Nou şi reprezenta acţiunea răscumpărătoare a lui Mithra care, în misterele sale, se exercita înainte de toate în sensul eliberării din puterea constrângătoare a destinului (*heimarménê*). Se remarcă şi credinţa într-o viaţă eternă, pe alte astre (pe stele)[60]. În schimb, în centrul învăţăturii creştine stă Jertfa de pe Golgota, Însuşi Hristos dăruindu-Şi viaţa din iubire infinită pentru oameni, iconomia Sa şi cea a Duhului Sfânt determinând restaurarea cosmosului. Prin sacrificiul Său suprem, Domnul eliberează umanitatea din robia răului, iar viaţa veşnică în Împărăţia pe care o inaugurează prin Învierea Sa implică, prin definiţie, comuniunea persoanelor angajate deplin în iubirea Sfintei Treimi.

În ce priveşte aspectele serviciului divin, se remarcă şi aici elemente comune celor două concepţii rivale. Astfel, mitraismul implica şi practica unor acte baptismale în apă, prin care se obţinea purificarea fizică şi spirituală. Apoi, Mithra îşi pecetluia soldaţii pe frunte, aşa cum creştinii sunt pecetluiţi cu semnul Crucii. În fine, mai

[57] În fapt, elenismul a determinat o împodobire a cultului, înnobilându-l. Cf. Emilian Vasilescu, *op. cit.*, p. 309.

[58] Franz Cumont arată că dualismul iranian a determinat această latură demonică a cultului. Cf. *Les religions orientales...*, p. 240-241. Totuşi, acest aspect se poate referi şi la un zeu al tenebrelor. Cf. Lindsay Jones (Editor in Chief), *Encyclopedia of Religion*, second edition, vol. 9, Detroit, Thomson Gale, 2005, p. 6092.

[59] Detalii despre aceste elemente găsim la: George F. Moore, *op. cit.*, p. 595-599.

[60] H. Ringgren, Å. V. Ström, *Les religions du monde*, p. 332-333.

exista şi un ospăţ cu pâine omolog Euharistiei. Într-o reprezentare de dată recentă sunt înfăţişaţi câţiva participanţi la o cină mistică, invitaţi să guste din patru pâinişoare marcate cu o cruce şi din potire în formă de corn conţinând, se crede, vin. Sigur că unele expresii rituale răscumpărătoare (actele lustrale în apă şi cele cu trăsături euharistice) sunt întâlnite şi în alte culturi (cu o semnificaţie inferioară celei din creştinism), însă celelalte similarităţi nu pot fi nicidecum accidentale ori neconcludente, aşadar, e perfect viabilă teza invocată de Părinţii Bisericii – aceste caractere sunt nişte imitaţii demonice ale Tainelor creştine[61].

În fine, *misterele mitraice*, o religie mistică, însumând şi aspecte rituale cu dimensiuni magice, nu putea prevala asupra creştinismului pentru mai multe raţiuni. Una din aceste raţiuni determinante în această rivalitate multiseculară a rămas aspectul ei eminamente războinic, asociat doar soldaţilor, celor expuşi conflictelor militare constante şi aflaţi mai mult în ariile periferice ale imperiului şi mai puţin în regiunile centrale; un alt motiv al insuccesului său este considerat faptul că nu a reuşit să-şi câştige un loc în inima elenilor[62]. Deşi, într-un anume sens, devenise cultul cel mai puternic al lumii păgâne la finele veacului IV, rădăcinile sale nu erau atât de bine înfipte în convingerile religioase romane pe cât s-a crezut. Aceasta deoarece soldaţii nu aveau cum să-l insufle conaţionalilor în aceeaşi măsură în care şi-l asumaseră ei, detaliu la care se adăuga şi un altul: religia romană însuma multe alte divinităţi, care îşi "revendicau" şi ele un loc de cinste în preocupările cetăţenilor "obişnuiţi" ai vastului imperiu cosmopolit[63].

Într-adevăr, mitraismul îşi conturase o cosmogonie şi, concomitent, o teogonie proprie, cu rădăcini în dualismul de proveniență indo-iraniană. Surclasând toate cultele păgâne contemporane, misterele mitraice însumau în tezaurul lor cultic o doctrină bine determinată şi un sistem cosmologic, cu evidente influenţe astrologice, concepând universul ca pe un ansamblu dominat

[61] George F. Moore, *op. cit.*, p. 596.
[62] A se vedea aceste argumente în: *ibidem*, p. 599-600. Ultima raţiune e datorată duşmăniei dintre greci şi perşi.
[63] Cf. Emil Jurcan, *op. cit.*, p. 193.

de anumite legi, exacte; bineînțeles, acesta era marcat de un heliocentrism definitoriu: astrul solar era perceput ca un "gardian" cosmic, ce prin efectele lui benefice, respectiv prin aspectul său radial, constituia agentul esențial, ce veghează asupra destinului vieții vegetale, animale şi umane, dar şi factorul determinant în perspectiva cosmosului întreg[64]. Practic acest caracter sincretist al mitraismului nu i-a îngăduit o concurență justă, la parametri adecvați, cu religia creştină. Din acest considerent creştinismul nu poate fi acuzat că ar fi "împrumutat" elemente din mitraism. Se cunoaşte vestita rigoare ori fermitate a creştinismului – virtutea de a nu se compromite sub nici o formă. Din acest motiv, creştinismul nu a fost acceptat atât de uşor, de la început, de lumea păgână în totalitate, ci, dimpotrivă, supus unui îndelungat proces persecutor. Nici din perspectiva impactului lor moral cele două religii nu-şi puteau "măsura forțele": chiar dacă disciplina mitraistă a impus un anume standard de echitate în societate (deşi aşa-zisa egalitate se referea mai mult la cercul închis al sectei), acesta este infim, practic incomparabil cu duhul înnoitor al preceptelor evanghelice puse în lucrare de comunitățile creştine – iubirea fraternă curată, un *modus vivendi* închinat păcii şi jertfei pentru Adevăr. Aşadar, creştinismul nu poate fi acreditat ca o "sinteză superioară" a unor elemente din diverse religii, ci religia desăvârşită, revelată, care a cucerit lumea păgână aflată în aşteptarea credinței autentice, mântuitoare[65].

Putem afirma, ca un corolar, că au existat o serie de factori ce au contribuit la o netezire a drumului pentru venirea creştinismului, însă procesul s-a desfăşurat în mod firesc, neforțat, iar dacă mitraismul şi celelalte religii ale lumii greco-romane s-au manifestat în calitate de rivale ale religiei creştine, aceasta se datorează acestei realități: Dumnezeu a călăuzit lumea de atunci de la idoli către Adevăr cu înțelepciune, răbdător şi înțelegător față de condiția umană a epocii. În schimb, mitraismul nu avea nici o şansă în fața creştinismului, fiindcă

[64] Despre aceste elemente, vezi la: Emilian Vasilescu, *op. cit.*, p. 309-310.
[65] Vezi *ibidem*, p. 312.

lumea era menită din eternitate să fie scăldată în Lumina Evangheliei[66], având în vedere superioritatea totală a celui din urmă (dimensiuni complementare). Încheiem, apelând un fragment din aserțiunea unui autor francez, abordându-l într-un sens veritabil creştin, elocvent pentru argumentația noastră: doar despre Dumnezeu putem afirma că este "divinitate[a] unică, atotputernică, eternă, universală, inefabilă, care trece dincolo de natura sensibilă a întregii Naturi, dar pentru care soarele este manifestarea [analogia] cea mai splendidă şi cea mai energică"[67]. Mai rămâne, însă, o mențiune definitorie – *Soarele* credinței noastre nu e nicidecum izolat ori separat de noi, aşa cum insinuează autorul anterior citat, ci în mijlocul nostru (cf. Mt. 18, 20), împreună cu noi (cf. Mt. 28, 20), în comuniunea iubirii depline (cf. In. 13, 34-35).

Bibliografie:

1.Achimescu, Nicolae, *Istoria şi filosofia religiei la popoarele antice*, ediția a II-a, Iaşi, 2000.
2.Belot, Gustave, Hollebecque, Marie, Toutain, J., Guignebert, Charles et Lods, Adolphe, *Dieux et religions*, Paris, F. Rieder et Cie, 1926.
3.Cumont, Franz, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, troisième édition revue, Paris, Librairie Leroux, 1929.
4.Durant, Will, *Histoire de la civilisation*, vol. II, traduction de Charles Mourey, Paris, Payot, 1937.
5.Eliade, Mircea, *Istoria credințelor şi ideilor religioase*, vol. 1, traducere de Cezar Baltag, Iaşi, Polirom, 2011.
6.*Ibidem*, vol. 2, Bucureşti, Editura Ştiințifică şi Enciclopedică, 1986.
7.Filoramo, Giovanni (coord.), *Religiile antice*, vol. I, traducere de Samaranda Scriitoru şi Cornelia Dumitru, Iaşi, Polirom, 2008.

[66] Emil Jurcan, *op. cit.*, p. 189.
[67] Cf. Gustave Belot, Marie Hollebecque, J. Toutain, Charles Guignebert et Adolphe Lods, *Dieux et religions...*, p. 50-51.

8.James, E. O., *Mythes et Rites dans le Proche-Orient ancien*, traduit de l'anglais par René Jouan, Paris, Payot, 1960.
9.Jones, Lindsay (Editor in Chief), *Encyclopedia of Religion*, second edition, volume 9, Detroit, Thomson Gale, 2005.
10.Jurcan, Emil, *Lumea religioasă veche. Mesaje antice despre revelația pierdută*, Alba Iulia, Editura Reîntregirea, 2003.
11.Kramer, Samuel Noah (editor), *Mythologies of the ancient world*, with introduction by Samuel Noah Kramer, Garden City, New York, Doubldeday & Company, 1961.
12.Malet, Albert, *L'Antiquité*, Paris, Librairie Hachette et Cie, 1917.
13.Moore, George Foot, *History of religions*, vol. I, Edinburgh, T. & T. Clark, 1937.
14.*** *Penticostarul*, Bucureşti, Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1999.
15.Ringgren, Helmer, Ström, Åke V., *Les religions du monde*, traduit de l'allemand par René Jouan, Paris, Payot, 1960.
16.Stratton, Kimberly B., *The Mithras Liturgy and Sepher Ha-Razim*, în Richard Valantasis (editor), "Religions of late Antiquity in practice", Princeton and Oxford, Princeton University Press, 2000.
17.Vasilescu, Emilian, *Istoria religiilor*, ed. a III-a, Bucureşti, Editura Didactică şi Pedagogică, 1998.